

ترجمه متون

مدخل «ایالت استرآباد» در دایره المعارف نظامی روسیه (۱۹۱۵-۱۹۱۱م)

تهیه و تدوین: ولاد کوندراتیفا
ترجمه و تصحیح: محمود اخوان مهدوی

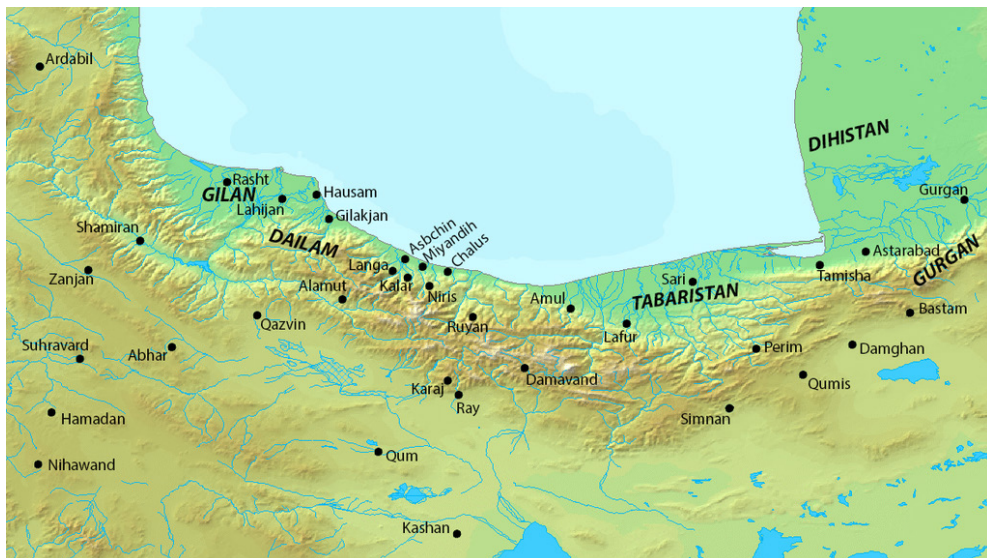

مقدمه

امپراتوری روسیه همواره در پی تلاش برای تسلط بر تمامیت دریای کاسپین و سواحل آن، به دنبال تبدیل ایالت استرآباد به یکی از مستعمرات خود بود و در ادواری از تاریخ نیز توانست تا حدودی بر این ایالت چیره شود. امپراتوری روسیه طی سالیان متمادی توسط عوامل خود فعالیت‌های سیاسی، نظامی، تجاری و پژوهشی مختلفی در ایالت استرآباد صورت داده و گزارش‌ها و داده‌های متعددی را در مورد ایالت استرآباد و اهداف خود در این ایالت تولید و آرشیو کرده است؛ لکن تاکنون بخش اندکی از این مستندات به زبان فارسی ترجمه شده است. یکی از این منابع «دایره‌المعارف نظامی [روسیه]» است، که بخشی از مدخل‌های آن به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم با سرزمین استرآباد مرتبط هستند.

دایره‌المعارف نظامی روسیه از سال ۱۹۱۱ تا ۱۹۱۵ به سردبیری سرهنگ ستادکل ارتش روسیه، وی.اف. نوویتسکی، توسط شرکت انتشاراتی آی.دی. سیاتین، در سن‌پترزبورگ انتشار یافته، اما به دلیل بروز جنگ جهانی اول و پس از آن انقلاب اکتبر (۱۹۱۷م)، انتشار آن ناتمام ماند. بسیاری از کارشناسان برجسته نظامی روسیه در پژوهش و تدوین این دانش‌نامه‌ی ۱۸ جلدی^۳ مشارکت داشته‌اند، که از آن جمله برجسته‌ترین آن‌ها: سرلشکر الف.ن. آپوخین، سپهبد م.م. بورودکین، سرلشکر ای.ای. زاشچوک، کاپیتان رتبه دوم پ.ای. بلاونتس، سرهنگ ن.م. زاتوورنیتسکی، سرهنگ پ.ن. کراسنوو، سپهبد آپ. میخنوو، سرهنگ آ.ای. اسنسارو، کاپیتان و.ک. سودراوسکی و بسیاری دیگر بوده‌اند.

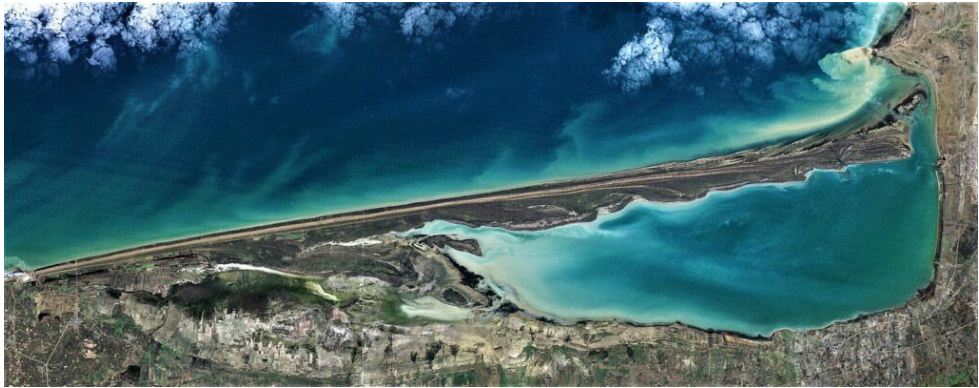
در این شماره از فصلنامه میرداماد ترجمه‌ای از مدخل «ایالت استرآباد» از دایره‌المعارف نظامی روسیه (۱۹۱۵-۱۹۱۱م) درج شده و در شماره‌های آینده نیز ترجمه‌ی مدخل‌های مرتبط دیگر، چون «ایستگاه دریایی استرآباد»، «آشوراده»، «رودخانه اترک»، «رودخانه گرگان»، «نهبشته‌های جرجان» و... ترجمه و ارائه خواهد شد.

نقشه تاریخی شمال ایران (با تعیین نقاط گرگان، دهستان، استرآباد و تمیشه)

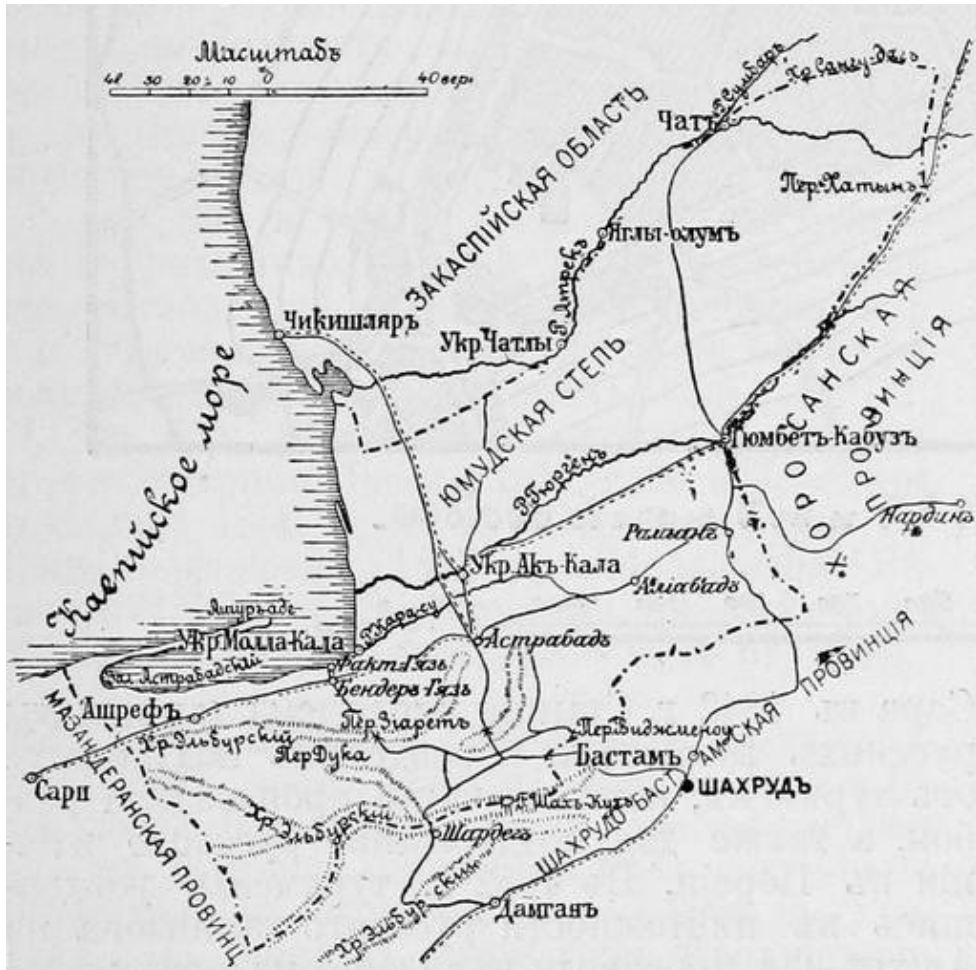
ایالت استرآباد

ایالت استرآباد که در مجاورت گوشه جنوب شرقی دریای کاسپین قرار گرفته، از جنوب غربی تا شمال شرقی با طول ۲۳۰ ورست و عرض متوسط ۸۰ ورست امتداد یافته و مساحت کلی آن حدود ۱۵۸۰۰ ورست مربع^۴ است. این ایالت، از شمال با منطقه ماوراءخزر (رودخانه اترک و خط الرأس سونگی داغ^۵)، از شرق و جنوب با ایالت خراسان و ولایت شاهرود و بسطام و از غرب با ایالت مازندران هم‌مرز است. استان استرآباد از نظر ژئومورفولوژی^۶ به دو بخش تقسیم می‌شود: الف- بخش شمالی یا استپی، که در حفاصل رودخانه‌های اترک و قراسو^۷ قرار گرفته و به صورت یک کمربند استپی تا گنبد قابوس کشیده شده است (۹۰۰۰ ورس مربع). ب- بخش جنوبی، که جنگلی و کوهستانی است (۶۸۰۰ ورس مربع).

عکس هوایی خلیج استرآباد

قسمت شمالی ایالت، استپی پوشیده از چمنزارهای باز، با خاک بسیار حاصلخیز است و رودخانه گرگان^۸ که در کانالی عمیق جریان دارد، از میان آن گذشته و آن را قطع می‌کند. این استپ که به نام «بموت»^۹ خوانده می‌شود؛ در بهار پوشیده از چمن‌ها و علف‌های انبوه است که در گرمای تابستان سوخته، در پاییز دوباره ظاهر شده و در نهایت طی تمام طول زمستان این پوشش باقی می‌ماند. بخش جنوبی این استپ که توسط رشته‌کوه‌های البرز احاطه شده، در انتها الیه غربی مرز جنوبی، خلیج استرآباد را دور زده، ابتدا در قالب یک دیواره‌ی چهاررشته‌ای و سپس در جهت غرب به شرق به صورت دیواره‌ی سه‌رشته‌ای به هم پیوسته امتداد یافته است. [بخش غربی] یال میانی و اصلی که در نزدیکی مرز غربی ایالت واقع شده، حدود ۷۵۰۰ تا ۸۰۰۰ فوت ارتفاع دارد و با امتداد به سمت شرق، ارتفاع آن به تدریج تا ۹۰۰۰ فوت افزایش می‌یابد؛ این یال با قلّه‌ای صخره‌ای و برهنه، چهره‌ای شکوهمند و با اقتدار یافته است. دامنه‌های شمالی این یال، وسیع و طولانی با پوشش جنگلی و دامنه‌ی جنوبی آن کوتاه [و بدون پوشش] بوده و بلندترین نقطه‌ی آن، کوه شاه‌کوه (۱۲۵۵۰ فوت) است.

نقشه ایالت استرآباد و همسایگی‌های آن، با تعیین نقاط استرآباد، آق‌قلعه، علی‌آباد، دشت یموت، قراسو، آشوراده، ملاکیله، خلیج استرآباد، بندرگز و... منبع: دایره‌المعارف نظامی روسیه (سن پترزبورگ، ۱۹۱۵-۱۹۱۱م)

بین خط‌الرأس شمالی رشته‌کوه البرز و خلیج استرآباد و رودخانه قراسو، یک نوار باتلاقی پست و باریک (به عرض ۶ تا ۱۰ ورست) امتداد یافته، که با نیزارها، بوته‌زارها و علفزارهای بلند و انبوه پوشیده شده و به تدریج [با پیش‌روی به سوی کوه‌ها]، به یک جنگل خزان‌کننده‌ی متراکم تبدیل می‌شود، که تقریباً تمام عرصه‌ی دامنه‌ها و شاخه‌های منشعب از آن که رو به دریا هستند را -از پست‌ترین نقاط تا قلّه- پوشش داده است. نهرهای پُرآب کوهستانی نیز از میان این بیشه‌های جنگلی عبور کرده و در فصول پُرباران، مناطق وسیعی را زیر آب می‌برند. فرسایش و تجزیه مواد عالی موجود در این باتلاق‌ها نیز موجب انتشار گازهای سمّی در این محدوده می‌شود.

در میان رودخانه‌هایی که ایالت استرآباد را آبیاری می‌کنند، سه رودخانه‌ی اترک، گرگان و قراسو (قره‌سو) قابل توجه هستند. طول کل رودخانه گرگان ۲۰۵ ورست است. بخشی از این رودخانه که داخل ایالت استرآباد است، در یک دره‌ی عمیق، به عرض یک‌چهارم ورس تا یک ورس، که در دشت واقع شده، به آرامی جریان دارد؛ عرض این رودخانه ۲۰ ساجن و عمق آن ۳ تا ۳/۵ فوت است. شیب تند کناره‌های این دره در هنگام وقوع سیل مانع قابل توجهی محسوب می‌شود. اما هرچه به دریای کاسپین نزدیک‌تر می‌شویم [هم از عمق رودخانه کاسته شده و هم شیب کناره‌ها کاهش می‌یابد]؛ چنان‌که کناره‌های رودخانه گرگان در پایین دست دژ آق‌قلعه^۳، پست و باتلاقی هستند و به همین دلیل در هنگام بارندگی و سیل (از فوریه تا آوریل)، عبور از رودخانه [گرگان] در این منطقه غیرممکن است.

رودخانه قراسو، با طول تقریبی ۷۵ ورست، از شاخه‌های فرعی پُرآب زیادی مشروب می‌شود و تقریباً در تمام طول آن، یک نوار باتلاقی ممتد با عرض تقریبی ۶ ورست وجود دارد، که هرگز خشک نمی‌شود و پوشیده از بوته‌ها و بیشه‌های انبوه است، به طوری که [این پوشش گیاهی] تنها در چند مکان قابل نفوذ و دسترسی می‌باشد. بهترین مسیر دسترسی به قراسو، جاده استرآباد به آق‌قلعه است که ۱۰ ورست طول و ۲/۵ ساجن عرض دارد. آب این رودخانه و انشعابات آن شیرین و برای آشامیدن مناسب است.

دره رودخانه اترک

منبع: دایره‌المعارف نظامی روسیه (سن پترزبورگ، ۱۹۱۵-۱۹۱۱م)

از شاخصه‌های دشت استرآباد، رطوبت فراوان است که شدت گرما و سرما را کاهش داده، موجب تعدیل نوسانات و اختلاف دمای بین فصول می‌شود. پُرباران‌ترین فصل سال [در دشت استرآباد] فصل بهار است. در تابستان، دما به ۴۰ درجه سانتیگراد (در شب ۲۸ درجه) می‌رسد و در این زمان از سال، مالاریا افزایش می‌یابد. در پاییز - به‌ویژه در ماه‌های سپتامبر و اکتبر - میانگین دمای روزانه ۱۹ تا ۱۷ درجه سانتیگراد است. [در ایالت استرآباد] فصل زمستان از نیمه دوم دسامبر آغاز می‌شود، اما دمای هوا در مناطق پست ایالت از ۷ درجه سانتیگراد (در ژانویه) پایین‌تر نمی‌آید. در اوایل ماه نوامبر در کوهستان‌ها برف می‌بارد و در ماه دسامبر دمای هوا در گردنه‌های کوهستانی به ۲- درجه سانتیگراد رسیده و با کولاک و یخبندان همراه است. [به همین دلیل] جمعیت ساکنان بخش شمالی و استپی ایالت استرآباد با جمعیت ساکنان بخش جنوبی ایالت، که جنگلی و کوهستانی است، تفاوت چشمگیری دارد.

منطقه‌ی یادشده‌ی نخست [یعنی استپ شمالی]، که بین رودخانه‌های اترک و قراسو واقع شده، محل سکونت ترکمن‌های یموت (۶۰٪ نفر) است، که تقریباً همگی کوچ‌نشین (چاروا^{۳۳}) یا نیمه‌کوچ‌نشین (چومور^{۳۴}) هستند. یموت‌ها سنتی‌مذهب و تُرک‌زبان (با گویش جغتایی) هستند و به‌خاطر ماهیت جنگاوری‌شان، از سایر ترکمن‌ها متمایز می‌باشند.

در بخش جنوبی ایالت استرآباد، ترکیبی از تاجیک‌ها (تات‌ها)^{۳۵}، تُرک‌ها، تاتارها^{۳۶} (از ایل قاجار) و گروه‌های کوچک و جداگانه‌ای از گُرجی‌ها (که توسط شاه‌عبّاس در این‌جا اسکان داده شده‌اند) و نیز گروهی از کولی‌ها زندگی می‌کنند، که همگی این اقوام شیعه‌مذهب و یکجانشین^{۳۶} هستند. تاجیک‌ها به زبان فارسی، تاتارها و تُرک‌ها نیز به گویش آذربایجانی صحبت می‌کنند.

کل جمعیت ایالت ۱۷۶ هزار نفر از هر دو جنس (مرد و زن) است. قبایل ترکمن ساکن در بخش‌های بالا و میانی رودخانه‌های گرگان و اترک عملاً اقتدار شاه را به رسمیت نشناخته، خود را کاملاً آزاد می‌دانند و هیچ مالیاتی به کسی نمی‌پردازند و ایرانیان تنها با همراهی دسته‌های نظامی می‌توانند به مرزهای آن‌ها نفوذ کنند. اما بخش عمده‌ی قبایل ترکمن که در پایین‌دست همین رودخانه‌ها ساکن هستند، از سال‌ها پیش به تبعیت حکومت ایران درآمده‌اند.

در بخش شمالی ایالت، تنها ترکمن‌های نیمه‌کوچ‌نشین به کشاورزی مشغول‌اند؛ عمده محصول آن‌ها گندم است (یک‌سوم زراعت آنان را تشکیل می‌دهد) و پس از آن جو، برنج و ارزن قرار دارند. مقدار اندکی گندم مازاد (معادل ۵۰ هزار پوط) نیز وجود دارد، که به ساکنان ایالت استرآباد و ترکمن‌های روس فروخته می‌شود. تمامی قبایل ترکمن به دامداری مشغول‌اند، اما قبایل کوچنده نسبت به قبایل نیمه‌کوچنده، این کار را در مقیاس وسیع‌تری انجام می‌دهند. قبایل ساحل‌نشین^{۳۷} ترکمن نیز به ماهیگیری و حمل بارهای سنگین با قایق‌های بادبانی مشغول هستند.

شغل اصلی ساکنان سه منطقه‌ی مسکونی اصلی واقع در بخش جنوبی ایالت^{۳۸}، کشاورزی و دامداری است.

در اراضی پست، عمدتاً برنج و پنبه و در ارتفاعات نیز به مقدار اندک گندم و جو کشت می‌شود. کل برداشت برنج تقریباً یک میلیون و ۷۰۰ هزار پوپ است. تمام ساکنانی که صاحب اسب‌های باربر و قایق هستند، از شهرک تجاری گز به مقصد شاهرود یا دامغان و بالعکس، کالا حمل می‌کنند. وزن معمول یک محموله‌ی بار بین ۶ تا ۸ پوپ (۱۶ تا ۲۲ پوند) است. مهمترین سکونتگاه‌های ایالت «شهر استرآباد» و «شهرک تجاری گز» هستند.

شهر استرآباد مشتمل بر ۲ هزار خانه است و حدود ۱۲ هزار نفر جمعیت دارد. این شهر با یک دیوار خشتی (به ارتفاع ۳ ساجن) مشتمل بر ۴۶ بُرج و یک خندق در بیرون دیوار (به عمق ۲ و عرض ۳/۵ ساجن) احاطه شده است. این بارو به عنوان سدّ دفاعی شهر عمل می‌کند. خیابان‌های شهر باریک هستند، در شهر بازارهای بزرگی وجود ندارد. تلگرافخانه‌های روسی و ایرانی در شهر فعال هستند.

شهرک تجاری گز در نزدیکی خلیج استرآباد واقع شده است؛ این شهرک تقریباً شامل ۴۰ خانه و انبار برای نگهداری کالا و یک کاروانسرای بزرگ است و یک تلگرافخانه ایرانی نیز در آن جا وجود دارد.

استحکامات دفاعی آق‌قلعه در ۱۷ ورستی شمال استرآباد (در کنار رودخانه گرگان)، مشتمل است بر دیواری به ارتفاع ۳ ساجن که از آجر ساخته شده و خندقی با عمق ۲ ساجن و عرض ۴ ساجن. استحکامات آق‌قلعه برای ترکمن‌ها تسخیرناپذیر است. و در نهایت، در دهانه رودخانه قراسو، قلعه ملاکیله^{۳۹} قرار دارد که در حال حاضر هیچ مجموعه‌ی نظامی‌ای در آن مستقر نیست.

راه‌های ایالت استرآباد [که از مبدأ شهرک تجاری گز آغاز می‌شوند] عبارتند از: ۱- شهرک تجاری گز به اشرف به ساری؛ که در نهایت به رشت امتداد می‌یابد. ۲- شهرک تجاری گز به استرآباد (۵۶ ورست). ۳- شهرک تجاری گز به دهنه دوکا^{۴۰} به رادکان^{۴۱}، به شاهرود (۱۳۴ ورست). ۴- شهرک تجاری گز به دهنه دوکا، به چهارده^{۴۲}، به دامغان (۱۰۶ ورست).

مسیرهای زیر از مبدأ استرآباد آغاز می‌شوند: ۱- استرآباد به آق‌قلعه، به چیکیشلار^{۳۳} (۱۱۰ ورست)؛ در فصل خشک، این مسیر از جاده‌ی کنار خط تلگراف می‌گذرد. ۲- استرآباد به آق‌قلعه، به گنبد قابوس^{۳۴}، به دهنه خاتون^{۳۵}، به پُست قزل‌امام^{۳۶} (۲۰۸ ورست). ۳- استرآباد به علی‌آباد، به نردین، به جاجرم^{۳۷} (۲۰۰ ورست). ۴- استرآباد به گردنه قزلق (ویجمینو)، به شاهرود (۱۰۴ ورست). ۵- استرآباد به دهنه زیارت (کتول)، به شاهرود (۹۳ ورست). ۶- استرآباد به دهنه زیارت، به چهارده، به دامغان (۱۱۰ ورست).

ایالت استرآباد توسط یک فرماندار کل (والی) اداره می‌شود، که اختیارات اداری و قضایی به صورت توأمان به او واگذار شده و محدود پادگان‌های ایالت نیز تابع او هستند.

پایان مقاله ایالت استرآباد در دایره‌المعارف نظامی روسیه

- **یادآوری:** در مقاله‌ی پیش‌رو از واحدهای اندازه‌گیری قدیم روسی استفاده شده و در ترجمه نیز برای پایین آوردن ضریب خطا، واحدها تبدیل نشده‌اند. به همین منظور معادل عرف هر یک از واحدها در ادامه آمده است:
- یک ورس یا یک ورست («پوتوایا») یا «پیاتیسوتنایا»، «پیاتیسوتکا») = ۵۰۰ ساجن، برابر با ۱۰۶۶.۸ متر (۱/۰۶۶۸ کیلومتر)
 - یک ساجن («مرنایا»، که بعداً با نام «ماخوویا» نیز شناخته می‌شد) = ۲/۵ آرشین = ۴۰ ورشووک، برابر با ۱۷۷/۷ سانتی‌متر.
 - یک فوم (فوت) = ۱/۷ ساجن رسمی = ۱۲ اینچ، برابر با ۳۰/۴۸ سانتی‌متر.
 - پود (پوط) = ۴۰ فوت (پوند روسی)، برابر با ۱۶/۳۸۰ کیلوگرم.
- علاوه بر این، نام ماه‌های میلادی نیز به همان شکلی که در متن اصلی آمده، در ترجمه نیز درج شده و از تبدیل آن به ماه‌های تقویم خورشیدی یا هجری قمری خودداری شده است.

■ پانویس‌ها

- ۱- اصل این مقاله از دایره‌المعارف نظامی روسیه گرفته شده و «ولاد کوندراتیف»، این مقاله را متناسب با اصول نگارشی نوین ادبیات روسی ویرایش و به‌روزرسانی نموده و بسیاری از حروف اختصاری متن اصلی را که امروزه تا حدودی ناشناخته هستند و گاهی ممکن است دارای چند معنی باشند، با واژه‌ها و عبارات کامل جایگزین کرده است. کوندراتیف در نگارش مقدمه‌ی این مقاله از «دایره‌المعارف دریای کاسپین» (آی. اس. زون، ای. ان. کوساروف، اس. اس. ژیلتسوف، انتشارات وستوچنایا کنیگا (کتاب شرقی)، ۲۰۱۳، ص ۵۶۰) بهره برده است.
- ۲- ترجمه اولیه‌ی متن روسی به کمک نرم‌افزارهای ترجمه آنلاین انجام شده است.
- ۳- با توجه به این‌که در جلد ۱۸ این دایره‌المعارف چندین تصویر از مقالات جلد ۱۹ آمده و حتی شماره صفحات مقالات جلد ۱۹ نیز در آن درج شده، بنابراین می‌توان گفت که نه‌تنها جلد ۱۹ این دایره‌المعارف نگارش و تدوین یافته، بلکه حروفچینی و صفحه‌آرایی آن نیز انجام گرفته بوده است.
- ۴- ۱۵۸۰۰ مایل مربع، حدوداً برابر با ۴۰۹۲۱/۸۱۲ کیلومترمربع است، درحالی‌که در اغلب منابع معتبر مساحت کل استان گلستان برابر با ۲۰/۳۶۷ کیلومتر مربع، برابر با ۷/۸۶۴ مایل مربع، ثبت شده است.
- ۵- در متن پیش‌رو نام «سونگی‌داغ» با املا «سنگوداگ» [Сангу-даг] ضبط شده است.
- ۶- در متن پیش‌رو به جای اصطلاح «ژئومورفولوژی» عبارت [устройству поверхности] به معنی «ساختار سطحی» آمده است.
- ۷- در متن پیش‌رو نام «قراسو» (قره‌سو) با املا «کاراسو» [Карасу] و [Кара-су] ضبط شده است.
- ۸- در متن پیش‌رو نام «گرگان» با املا «گورگن» [Гюргень] ضبط شده است.
- ۹- در متن پیش‌رو نام «یموت» با املا «یومودسکایا» [Юмудской] ضبط شده است.
- ۱۰- پدیار [pedyar] در گویش بومی ساکنان غربی ولایت استرآباد (استان گلستان کنونی) یکی از اسامی عام «جنگل» است. واژه‌های «پدیار» (جنگل)، «شلیار» (نوعی از مرغزار، یا زمینی که دارای آب‌های سطحی انباشته شده است) و

«میلیار» (به سه معنی: الف- در استرآباد به نوعی باغ مملو از انواع درختان مثمر و غیرمثمر دست‌کاشت گفته می‌شده. ب- در استرآباد به زمینی که محل اطراق و آرام‌گرفتن مال (اسب و قاطر و الاغ و گا و گوسفند) است، گفته می‌شده، که در این صورت باید شکل تغییریافته‌ی «مال یار» باشد! ج- در منطقه کتول به معنی مرتع است.) ظاهراً دارای ساختاری مرکب از دو بخش «پد»، «شیل» و «میل» + «یار» می‌باشد و در گویش بومیان منطقه استرآباد به انواع مختلفی از اراضی طبیعی اطلاق می‌شده است. این واژه در متن روسی با املائی «پدبار» [Педбар] ضبط شده و ظاهراً به بخش غربی شاخه‌ی شمالی (از چهار شاخه) رشته‌کوه البرز در مرز جنوبی ولایت استرآباد اشاره دارد و از آن‌جا که در غرب ولایت استرآباد عموماً جنگل را «پدیار» می‌خوانند، بنابراین ظاهراً این کوه پوشیده از درختان جنگلی نیز به همین نام شناخته می‌شده است.

۱۱- این نام در متن روسی با املائی [Дука] ضبط شده و با توجه به محدوددهی مشخص شده، مقصود از «دوکا» می‌تواند «نکا»، «نوکنده»، «گلوگاه»، «توسکاچشمه» و یا «توکا» (؟) باشد!

۱۲- در متن پیش‌رو، غالباً نام «گژ» [Гяз] به همراه قید پیشوندی [Фактория] (یا به اختصار به همراه حرف [Ф]) ضبط شده، که این قید از ریشه واژه فرانسوی [Factoryie] و معادل انگلیسی آن واژه‌ی [trading post] است. واژه «فکتوریا» در لغت روسی دارای معانی متعددی می‌باشد، که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: ۱- کارخانه ۲- ایستگاه یا پُست تجاری ۳- شهرک مستعمره تجاری: الف- یک شهرک تجاری که در سرزمین‌های استعماری، برای بازرگانان اروپایی احداث شده باشد. ب- یک شهرک یا ایستگاه تجاری، که توسط بازرگانان خارجی (غالباً اروپایی) در یک کشور مستعمره تأسیس می‌شود. ۴- مرکز تجارت و تأمین تدارکات در مناطق صنعتی دورافتاده. این پایگاه‌های تجاری، تشکیلاتی بودند که در یک منطقه‌ی دورافتاده و به منظور دادوستد با بومیان آن منطقه تأسیس شده و غالباً دارای سکونتگاه‌های معدودی نیز بودند، که به مرور زمان همین پایگاه‌های تجاری به روستاها و شهرها تبدیل شدند. ۱۳- در متن پیش‌رو نام «گژ» با املائی «گیاز» [Гяз] ضبط شده است.

۱۴- وسایل نقلیه چرخ‌دار [колесного]؛ مقصود همان ارابه و گاری است. ۱۵- نویسندگان دایره‌المعارف نظامی روسیه مسیر زیارت به شاهرود را با مسیر کتول به شاهرود یکی دانسته و در مقابل نام «زیارت»، داخل پرانتز نام «کتول» را با املائی «کیاتول» [Кятул] ضبط کرده‌اند.

۱۶- در متن پیش‌رو نام «وَجَمینو» با املائی «ویجمینو» [Виджменюу] ضبط شده است. ۱۷- در متن پیش‌رو نام «قرلق» با املائی «کوزلوخسکایا» [Козлухский] ضبط شده است.

۱۸- سال ۱۸۸۷م برابر با سال ۱۲۶۶خ و ۱۳۰۴ق (در متون انگلیسی، تاریخ عبور دادن توپخانه از گردنه قزلق را در سال ۱۸۶۶م [۱۲۴۵خ] ثبت کرده‌اند. ن.ک به پانویس شماره ۲۰)

۱۹- در دایره‌المعارف «فرهنگ جغرافیایی ایران» که توسط ستاد کل نیروهای مسلح بریتانیا در هند، به سال ۱۹۱۰م تدوین و منتشر شده، در ارتباط با توجه روس‌ها به مسیر قزلق آمده: «در آوریل ۱۹۱۲م مسؤلان نظامی روس قطعه‌زمین وسیعی به مساحت تقریبی یک مایل مربع واقع در کنار جاده شاهرود را که مشرف به گردنه قزلق بود، به منظور احداث ساخلوهای خریداری کرده بودند» (کارکنان وزارت جنگ انگلستان مستقر در هندوستان. ۱۳۸۰. فرهنگ جغرافیایی ایران: بخش خراسان. ترجمه کاظم خادمیان. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی. ص ۷۱؛ دربیکی و دیگران. ۱۴۰۰. نگاهی به تاریخچه جغرافیای طبیعی گرگان و دشت. گرگان: نشر بنام. ص ۳۰۷).

۲۰- کلنل برسفورد لاوت که در سال‌های ۱۸۸۱ و ۱۸۸۲م (۱۲۶۰ و ۱۲۶۱خ/ ۱۲۹۸ و ۱۲۹۹ق) از مناطق شمالی ایران و استرآباد بازدید کرده، در مورد گردنه قزلق نوشته: «راه گُتل قزلق در یک‌هزار و یکصد و پنجاه ذرع ارتفاع شروع می‌شود. راه این کوه را شانزده سال قبل (۱۸۶۶م/ ۱۲۴۵خ/ ۱۲۸۳ق) جنرال بُهلر که در خدمت دولت ایران بود، ساخته است. عراده توپ با اسب، از این راه ممکن نیست بالا برود، لکن چندی قبل چند عژاده توپ را به امداد رعایای دهات با دست بالا برده‌اند و در این اواخر چند عژاده گاری که زوار قفقاز را از طهران به مشهد برده بودند، در مراجعت از این راه به چپ‌کیش‌لر از این کوه عبور نموده بودند» (دریگی و دیگران، ۱۴۰۰، صص ۱۹۲ و ۳۳۶).

۲۱- در متن پیش‌رو نام «آق‌قلعه» با املائی «آک‌کالا» [Ак-Калы] ضبط شده است.

۲۲- در متن پیش‌رو واژه «چاروا» با املائی «چُروا» [Чорвы] ضبط شده است.

۲۳- در متن پیش‌رو واژه‌ی «چومور» با املائی «چُمور» [Чомур] ضبط شده است.

۲۴- مقصود از «تاجیک‌ها» یا «تات‌ها» تمامی طوایف فارس‌زبان، یا غیرتُرک‌زبان هستند.

۲۵- مقصود از «تاتارها» در متن پیش‌رو، اقوامی غیر از اهالی تاتارستان، بلکه منظور قبایل تُرک‌تباری هستند که ریشه‌ی مغولی دارند و یا تُرک‌هایی که در سپاه چنگیزخان حضور داشته‌اند. بنابراین، اعتقاد نویسندگان دایره‌المعارف نظامی روسیه این بوده است که قاجارها در اصل تُرک‌های مغول هستند که با سپاه چنگیزخان وارد ایران و ایالت استرآباد شده‌اند.

۲۶- مقصود از کولی‌های شیعه‌مذهب و یکجانشین، همان طوایف «بنگشی» و «گُرمی» افغانی‌الاصیل است، چراکه باتوجه به نحوه‌ی زندگی سایر کولی‌ها هم‌چون «جوکی‌ها» و «گودارها» تا اوایل دوران پهلوی دوم، حتی در این‌که دراصل مسلمان بوده باشند نیز شک است.

۲۷- واژه‌ی روسی «نیژنی» [Нижние] در لغت به معنای: پایین، زیرین، سفلی، حاشیه، کناره، طبقه پایین و امثال آن است. بنابراین باتوجه به مفهوم جمله، عبارت [Нижние племена туркмен] (قبایل سفلی ترکمن) به معنی قبایل ترکمن ساکن حاشیه دریای کاسپین است، که در متن «ساحل‌نشین» ترجمه شده است.

۲۸- مقصود از عبارت «سه منطقه‌ی مسکونی عمده‌ی بخش جنوبی ایالت»، همان ۱- شهر استرآباد ۲- بندر تجاری گز ۳- آبادی گنبدقابوس است.

۲۹- در متن پیش‌رو نام «ملاکیله» با املائی «ملاکالا» [Молла-кала] ضبط شده است.

۳۰- در متن پیش‌رو این نام با املائی «دوکا» [дука] ضبط شده، اما از آن‌جا که چنین نامی در این منطقه شناخته شده نیست، بنابراین مقصود از «دوکا» می‌تواند «توسکاجشمه»، «نوکنده»، «نکا»، یا جای دیگری باشد.

۳۱- در متن پیش‌رو نام «رادکان» با املائی «رُدکان» [Родкан] ضبط شده است.

۳۲- در متن پیش‌رو نام «چهارده» با املائی «شاردگ» [Шардег] ضبط شده است.

۳۳- در متن پیش‌رو نام «چیکیشلار» با املائی «چیکیشلیار» [Чикишляр] ضبط شده است.

۳۴- در متن پیش‌رو نام «گنبدقابوس» با املائی «گومبت کوبوز» [Гюмбет-Кобуз] ضبط شده است.

۳۵- در متن پیش‌رو نام «خاتون» با املائی «خاتین» [Хатын] ضبط شده است.

۳۶- در متن پیش‌رو نام «قزل‌امام» با املائی «کیزیل‌ایمام» [Кызыл-Имам] ضبط شده است.

۳۷- در متن پیش‌رو نام «جاجرم» با املائی «جاجرُم» [Джаджером] ضبط شده است.